

Ніні Лобановій-Ростовській, докторці Кетрін Меррідейл, професорові Олегу Олександровичу Ржешевському, професорові Моше Шайн із Нью-Йоркської пресвітеріанської Бруклінської методистської лікарні, Карлові Шварцу, Симону Себаг-Монтефйоре, Гії Сулханішвілі, докторці Галині Виноградовій і доктору Янові Вестону-Сміту.

Мені нізачо не вдалося б створити цю книгу саме такою без величезної допомоги, яку надали докторка Любов Виноградова в Росії та Анжеліка фон Газе в Німеччині. Працювати з ними було великою честю й неймовірною втіхою. Я також надзвичайно вдячний Сарі Джексон за роботу над фотоматеріалами, Беттіні фон Газе за додаткові архівні дослідження в Німеччині й Девіду Лісту за аналогічні студії в Англії. Шарлотта Салфорд дуже люб'язно переклала для мене документи з Військового архіву в Стокгольмі.

Я глибоко вдячний професорам Майклу Берлі й Норману Девісу та докторці Кетрін Меррідейл за прочитання рукопису книги й дуже корисні критичні зауваження. Також дякую Тоні Ле Тіссє за влучні спостереження й обширні коментарі. Будь-які помилки, що залишилися в тексті, — тільки на моїй совісті.

Я не можу дібрати слів, щоб висловити глибоку вдячність Марку Ле Фану й Товариству авторів за захист вебсайтів antonybeevor.com, antonybeevor.org та antonybeevor.net від посягань кіберсквотерів. Тепер на них можна ознайомитися з «авторською версією» тексту (письменницьким аналогом режисерської версії фільму), що містить архівні й інші матеріали, для яких не знайшлося місця в опублікованій редакції книги.

Як завжди, я у величезному боргу перед моїм агентом Ендрю Нюрнбергом і редактором видавництва Penguin Флео Гордоном, які в потрібну мить підштовхнули вашого автора, що спершу неохоче ступав вибраним шляхом. І, звісно, перед моєю дружиною Артеміс Купер — незмінною напарницею в роботі й редакторкою першої інстанції, якій довелося миритися з постійними відлученнями й багатьма додатковими навантаженнями. Я безмежно їй вдячний.

1 Передноворічний Берлін

На Різдво 1944 року берлінцям, виснаженим нестачею харчів та іншими злигоднями війни, було не до свята. Бомбардування перетворили значну частину столиці Райху на руїни. Чорний гумор містян переходив у шибеничний. Тієї несвяткової пори були популярні жарти на кшталт «Будь практичним — подаруй труну».

Настрої в Німеччині змінилися два роки тому. Незадовго до Різдва 1942-го почали ширитися чутки, що радянські війська оточили на Волзі 6-ту армію генерала Паулюса. Нацистському режиму було складно визнати, що найбільше формування в усьому вермахті приречене загинути на руїнах Сталінграда й у замерзлих степах навколо. Щоб підготувати країну до поганих новин, Йозеф Геббельс, райхсміністр народної освіти та пропаганди, оголосив «німецьке Різдво», що мовою націонал-соціалізму означало суворе дотримання ідеології та затягування пасків, а не свічки, хвойні вінки й наспівування «Stille Nacht, Heilige Nacht»*. Наприкінці 1944 року традиційна смажена гуска на різдвяному столі була лише в споминах.

На вулицях, де пообвалювалися фасади будинків, на стінах колишніх віталень і спалень усе ще можна було побачити картини. Актриса Гільдегард Кнеф задивилася на відкриті піаніно, що трималося на залишках підлоги. Ніхто не міг до нього дістатися, і їй стало цікаво, скільки часу мине, перш ніж воно впаде донизу й поповнить купу уламків. На зруйнованих будівлях були нашкрябані повідомлення для тих, кого

* «Тиха ніч, свята ніч» (нім.). — Тут і далі прим. пер., якщо не зазначено інаше.

чекали з фронту, що з рідними все гаразд і вони перебувають в іншому місці. Траплялися й попередження від націонал-соціалістичної партії: «Мародери будуть скарані на смерть!».

Повітряні нальоти стали такими частими (удень — американці, уночі — британці), що берлінці проводили більше часу в підвалах і бомбосховищах, ніж у власних ліжках. Брак сну породив дивну суміш придушеної істерії та фаталізму. Здавалося, люди дедалі менше переймалися, що на них донесуть у гестапо за поразництво, про що свідчила безліч жартів. Кажали, що повсюдні ініціали LSR (Luftschutzraum, бомбосховище), означають *Lernt schnell Russisch* — «Вивчайте швидко російську»⁵. Більшість берлінців геть відмовилися від вітання «хайль Гітлер!». Коли гітлер'югендівець Лотар Леве промовив його на вході в магазин, розташований далеко за містом, усі обернулись і здивовано витріщилися. Це востаннє він вимовив ці слова не на службі. Леве виявив, що найпоширенішим привітанням стало «*Bleib übrig!*» — «Вживіть!»⁶.

Гумором позначені й гротескні, іноді сюрреалістичні образи того часу. Найбільшою оборонною протиповітряною спорудою в Берліні був бункер Берлінського зоопарку — величезна залізобетонна фортеця тоталітарної епохи із zenітними батареями на даху й величезними підземними укриттями, куди, зачувши звуки сирен, набивалися натовпи берлінців. Урсула фон Кардорф порівнювала її у своєму щоденнику з «декорацією для тюремної сцени у «Фіделіо»^{*}, а пари закоханих, які обіймалися на бетонних гвинтових сходах, — із учасниками балу-маскараду⁷.

Усюди панувала атмосфера неминучого краху — і для кожного особисто, і для нації загалом. Люди необачно витрачали гроші, наполовину переконані, що незабаром ті стануть нічого не вартими. Також ходили чутки — сьогодні їх складно підтвердити чи спростувати — про дівчат і молодих жінок, які злягалися з незнайомцями в темних закутках навколо станції «Зоопарк» і в парку Тіргартен. Пізніше, коли Червона

* Опера Людвіга ван Бетховена.

армія наблизилася до Берліна, вони намагалися позбутися невинності ще відчайдушніше.

Освітлені синіми лампами бомбосховища були справжнім пеклом для тих, хто мав схильність до клаустрофобії. Туди набивалося повно людей, закутаних у щонайтепліший одяг, із хлипкими валізками, де лежали термоси й бутерброди. Теоретично укриття задовольняли всі базові потреби. У кожному з них був медпункт із черговою медсестрою, де навіть могли народжувати жінки. Вібрації від вибухів бомб, які, здавалося, ішли і згори, і з центру Землі, немовби прискорювали пологи. Стелі були пофарбовані люмінесцентною фарбою для тих частих випадків, коли під час повітряних атак світло гасло, спочатку тьмяніючи, а потім блимаючи. Коли авіабомби вивели з ладу водогін, укриття залишилися без води і вбиральні швидко стали занедбаними — справжнє лихо для нації, схиленої на гігієні. Часто влада опечатувала туалети, оскільки люди в стані депресії часто замикалися в них і скоювали самогубство.

Берлін не мав достатньої кількості бомбосховищ на 3 000 000 населення, тому зазвичай укриття були переповнені. У головних коридорах, залах із сидячими місцями й кімнатах для спання було важко дихати, а зі стелі крапав конденсат. Комплекс укриттів під станцією метро «Гезундбруннен» був розрахований на 1500 осіб, але часто там перебувало втричі більше людей. Рівень кисню вимірювали за допомогою свічок. Коли гасла свічка, поставлена на підлогу, батьки брали дітей на руки чи садовили собі на плечі. Коли згасала свічка на стільці, усі вставали. А коли починала шкварчати третя свічка, розташована приблизно на рівні підборіддя, люди залишали бункер, хай як небезпечно було зовні.

300 000 іноземних робітників у Берліні, на чиєму одязі були розпізнавальні літери за країнами походження, просто заборонили вхід до підземних бункерів і підвалів. Частково це стало продовженням політики нацистів, яка не допускала змішування іноземців із німецькою расою, та й загалом у пріоритеті було зберегти життя саме німцям. Примусових

робітників, особливо «остарбайтерів», більшість із яких вивезли з України й Білорусі, уважали витратним матеріалом. Проте чимало найманих іноземних робітників користувалися набагато більшим ступенем свободи, ніж нещасні, яких запроторили до таборів. Наприклад, робітники пристоличних збройових заводів облаштували власне сховище та створили богомну субкультуру з випусками новин і виставами в глибині станції «Фрідріхштрассе». Із наближенням Червоної армії до стін міста вони підносилися духом, тоді як їхні експлуататори зневірювалися. Більшість німців поглядали на іноземних робітників з острахом, убачаючи в них гарнізон троянського коня, готовий напасти й помститися за кривди, щойно ворожі армії наблизяться до міста.

Берлінці страждали від глибинного атавістичного страху перед слов'янськими загарбниками зі сходу. Цей страх було легко перетворити на ненависть. Із наближенням Червоної армії геббельсівська пропаганда знову й знову нагадувала про її звірства в Неммерсдорфі під час уторгнення в південно-східну частину Східної Пруссії минулої осені, коли червоноармійці гвалтували та вбивали мирних жителів.

Дехто мав специфічні причини не йти в укриття під час бомбардувань. Один одружений чоловік, який регулярно був у своєї коханки в районі Пренцлауер-Берг, не міг спуститися в загальний підвал, оскільки це викликало б підозри. Одного вечора в будівлю влучив снаряд, і перелюбника-невдаху, який сидів на дивані, завалило уламками по шию. Коли наліт завершився, хлопець на ім'я Еріх Шмідтке й чеський робітник, чию незаконну присутність в укритті толерували місцеві, почули його крики й побігли на звук. Коли постраждалого відкопали й відвезли до шпиталю, чотирнадцятирічному Еріхові довелося піти до його дружини й повідомити, що її чоловік дістав тяжкі поранення у квартирі іншої жінки. Та розлютилася й розкричалася. Подружня зрада схвилювала її значно сильніше, ніж доля чоловіка⁸. Ось таким суворим було знайомство тогочасних дітей із реаліями світу дорослих.

***

Генерал Гюнтер Блюментрітт, як і більшість можновладців, був переконаний, що бомбардування Німеччини породили справжнє Volksgenossenschaft, тобто «патріотичне єднання»⁹. Можливо, у 1942 і 1943 роках так і було, але наприкінці 1944-го їхній ефект посилював поляризацію між прихильниками «жорсткого курсу» й тими, хто втомився від війни. За даними про результати голосувань до 1933 року, Берлін був містом із найбільшою часткою противників нацистського режиму. Проте опозиція нацистам загалом обмежувалася на смішками й ремствуванням, за винятком дуже незначної відважної меншості. Більшість була відверто нажахана замахом на Гітлера 20 липня 1944 року. І коли кордони Райху опинилися під загрозою і на сході, і на заході, вони впивалися потоками Геббельсової брехні про те, що фюрер застосує проти їхніх ворогів нову «диво-зброю», немов розгніваний Юпітер, що метає блискавки.

Про бойовий настрій і готовність вірити пропаганді режиму свідчить лист, написаний дружиною до чоловіка, який перебував у французькому таборі для полонених. «Я вірю в наше призначення, — писала вона, — і ніщо не може похитнути впевненість, породжену нашою довгою історією, нашим славетним минулим, як каже доктор Геббельс. Інакше бути не може. Можливо, зараз ми сягнули дуже низької точки, але серед нас не бракує сміливців. Уся країна готова до маршу зі зброєю в руках. У нас є таємна зброя, яку буде використано у визначений момент, і передусім у нас є фюрер, за яким можна йти із заплученими очима. Не занепадай духом, хоч якою ціною»¹⁰.

Арденнська операція, розпочата 16 грудня 1944 року, неабияк піднесла моральний дух прихильників Гітлера. Фортуна знову повернулася до них обличчям. Вони були засліплені вірою у фюрера й «вундерваффе», диво-зброю, як-от «Фау-2». Ширилися чутки, що 1-ша армія США була оточена й здалася в полон після застосування нервово-паралітичного газу. Вони думали, що зможуть знову захопити світ і помститися

за все, чого зазнала Німеччина. Найбільше бризкали отрутою унтерофіцери-ветерани. «Париж ось-ось буде відвоюваний», — зловтішалися вони між собою. Багато хто шкодував, що рік тому столицю Франції не знищили, бо тепер Берлін бомбили до руїн. Вони тішилися думкою, що історію можна виправити.

Верховне командування німецької армії не поділяло ентузіазму щодо наступу на заході. Офіцери генерального штабу побоювалися, що стратегічний успіх Гітлера проти американців в Арденнах послабить Східний фронт у вирішальну мить. У будь-якому разі план був надто амбітним. Наступ очолювали 6-та танкова армія СС оберстгруппенфюрера Зеппа Дітріха і 5-та танкова армія генерала Гассо фон Мантойффеля. Проте через брак пального було вкрай мало ймовірно, що вони коли-небудь досягнуть своєї мети — Антверпена, головної бази постачання західних союзників.

Гітлер був одержимий мріями кардинально змінити хід війни та примусити Рузвельта й Черчилля до перемовин. Він рішуче відкидав будь-яку пропозицію про діалог із Радянським Союзом, частково з тієї вагомої причини, що Сталіна цікавило лише знищення нацистської Німеччини. Однак існувала ще одна фундаментальна перешкода: Гітлер був жадливо марнославним. Він не міг домагатися миру, коли Німеччина програвала. Тому перемога в Арденнах видавалася життєво важливою в усіх аспектах. Але рішучий опір американців, особливо в Бастоні, й масове розгортання військово-повітряних сил союзників, якому сприяло поліпшення погодних умов, збили наступальний імпульс німців протягом тижня.

У Святвечір генерал Гайнц Гудеріан, начальник штабу ОКГ* (Верховного командування сухопутних сил), поїхав на своєму великому службовому «Мерседесі» до ставки фюрера на заході. Покинувши «Вольфшанце» («Вовче лігво») у Східній Пруссії 20 листопада 1944 року, Гітлер перебрався до Берліна, де йому мали зробити незначну операцію на горлі. Він

* Від нім. *Oberkommando des Heeres*.

виїхав зі столиці ввечері 10 грудня на особистому бронепоезді. Його пунктом призначення був іще один таємний замаскований комплекс у лісі поблизу Цигенберга, менш ніж за 40 кілометрів від Франкфурта-на-Майні. «Адлергорст», або «Орлине гніздо», був останнім із його польових штабів, кодові назви яких відгнали хлоп'ячими фантазіями.

Гудеріан, видатний теоретик танкової війни, із самого початку знав про небезпечність такої операції, але заледве міг сказати про це. Хоч ОКГ й відповідало за Східний фронт, однак цілковитої свободи дій командування ніколи не мало. За операції за межами Східного фронту відповідало ОКВ*, Верховне командування вермахту (усіх збройних сил). Обидві структури мали штаби на південь від Берліна, у сусідніх підземних комплексах у Цоссені.

Попри таку ж запальну вдачу, як і в Гітлера, Гудеріан дивився на ситуацію зовсім інакше. Він не мав часу на простокування про геополітичні стратегії, адже країна зазнавала ударів з двох боків. Натомість він покладався на свою військовоінтуїцію, щоб визначити найвищу загрозу. І сумнівів щодо цього не мав. У портфелі генерала лежала аналітична доповідь генерала Райнгарда Гелена, начальника відділу армійської розвідки на Східному фронті. На думку Гелена, Червона армія могла почати потужний наступ на лінії річки Вісли десь 12 січня. За даними його розвідки, ворог там мав одинадцятикратну перевагу живої сили, семикратну перевагу у танках і двадцятикратну в артилерії та літаках¹¹.

Гудеріан увійшов у кімнату для оперативних нарад в «Адлергорсті» й побачив там Гітлера, членів його військового штабу й Гайнріха Гімmlера, райхсфюрера СС, якого після липневої змови призначили також командувачем Резервної армії. Кожен член військового штабу Гітлера заслужив свою посаду беззаперечною відданістю. Начальник штабу ОКВ фельдмаршал Кайтель славився поштивою послужливістю перед Гітлером. Роздратовані офіцери армії називали його то

* Від нім. *Oberkommando der Wehrmacht*.